

rülmüştür. İbnü'n-Nedîm, Halîfe b. Hayyât'a (ö. 240/854-55) *Kitâbü Tabakâti'l-kurrâ'* adlı bir eser nisbet etmiş (*el-Fihrist*, s. 288), bazı çalışmalarda bu kitaba konusunda yazılmış en eski eser diye işaret edilmiştir (Makdisi, XXXII/4 [1993], s. 387, 395). İbnü'l-Münâdî'nin ve *Kitâbü'l-Mu'cemi'l-kebir fi esmâ'i'l-kurrâ'* ve *kurrâ'âtihim* adlı eserinden dolayı Muhammed b. Hasan en-Nakkâş'ın adları da bu bağlamda zikredilmektedir (Nöldeke, s. 158). Diğer taraftan İbn Mihrân en-Nisâbüri'ye ait -hakkında bilgi bulunmayan- *Tabakâtü'l-kurrâ'* da bu alanın ilk örnekleri arasında sayılır (Zehebî, neşredenin girişi, I, 73). Ebû Amr ed-Dânî'nin *Tabakâtü'l-kurrâ'* ve *l-mukri'in* adlı eseri günümüze ulaşmasa da hem Zehebî hem İbnü'l-Cezerî tarafından görülmüş ve kaynak olarak kullanılmıştır (*DîA*, VIII, 460-461). Ahmed el-Bâtirkânî (Zehebî, II, 809; *İzâhu'l-meknûn*, II, 79) ve Ebû Ma'ser et-Taberî'nin (Zehebî, II, 828) *Tabakâtü'l-kurrâ'*larıyla Ebû'l-Alâ el-Hemedânî'nin *Tabakâtü'l-kurrâ'* olarak da zikredilen *el-İntişâr fi ma'rifeti kurrâ'i'l-müdüni ve'l-emşâr'* bu alanın önemli çalışmaları olmakla birlikte günümüze ulaşmış ulaşılmadıkları bilinmemektedir (*a.g.e.*, neşredeninin girişi, I, 73-74). İbnü'l-Cezerî, Hemedânî'nin eserini bulmak için çok çaba sarfetmiş, ancak sonunda Cengiz Han'ın istilâsı sırasında kaybolmuş olabileceğine hükmetmiştir (*Gâyetü'n-Nihâye*, I, 204). Emînüddin Abdülvehhâb b. Yûsuf b. İbrâhîm İbnü's-Sellâr eş-Şâfiî, *Tabakâtü'l-kurrâ'i's-seb'a* adıyla bir eser hazırlamışsa da eser bir tabakat kitabı olmaktan çok kırâat-i seb'ayı tanıtan bir kırâat tarihi niteliğindedir.

Kıraat alanında günümüze ulaşan biyografi ve tabakat kitaplarının en geniş ve meşhuru Zehebî'nin *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr* adlı çalışmasıdır. Hz. Osman'dan müellife kadar gelmiş olan kırâat âlimlerinden önde gelenlerinin kırâat ilmindeki faaliyetleri, yetiştirdikleri talebeler, verdikleri eserler dikkate alınıp on sekiz tabaka halinde düzenlenen eserin farklı nüshalardan hareketle dört ayrı neşri gerçekleştirilmiştir. Bunlardan Pakistan Uluslararası İslâm Üniversitesi (IIUI) İslâm Araştırmaları Enstitüsü (IRI) mensuplarından Ahmed Han'ın Mekke'de özel bir kütüphanede bulunduğu bir nüshaya dayanarak yaptığı üç ciltlik sonuncu neşirde (I-III, Riyad 1418/1997) 1269 biyografi yer almaktadır. İbnü'l-Cezerî'nin de konuyla ilgili iki önemli çalışması vardır. Bunlar günümüze ulaşmış ulaşmadığı bi-

linmeyen *Nihâyetü'd-dirâyât fi esmâ'i ricâli'l-kurrâ'ât* ile müellifin bundan özetlediği, 3955 biyografi içeren *Gâyetü'n-Nihâye fi tabakâti'l-kurrâ'*dır (*Gâyetü'n-Nihâye fi esmâ'i ricâli'l-kurrâ'ât üli'r-rivâye ve'd-dirâyeye*).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüüd), s. 36, 41, 288; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, I, 284; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'* (Altıkulaç), II, 809, 828; ayrıca bk. neşredeninin girişi, I, 73-74; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 3, 204; II, 408-409; Keşfü'z-zunûn, II, 1107; Th. Nöldeke, *Geschichte des Qurâns III: Die Geschichte des Qurântexts* (nşr. G. Bergsträsser – O. Pretzl), Leipzig 1938, s. 157-160; *İzâhu'l-meknûn*, II, 79; Nüveyhiz, *Mu'cemi'l-müfessirîn*, Mukaddime, I, e-h; İbrahim Hafsi, "Recherches sur le genre 'tabakât' dans la littérature arabe", *Arabica*, XXIII/3, Leiden 1976, s. 246-248; XXIV/1 (1977), s. 1-7; G. Makdisi, "Tabakat-Biography: Law and Orthodoxy in Classical Islam", *IS*, XXXII/4 (1993), s. 387, 395; Abdurrahman Çetin, "Dânî", *DîA*, VIII, 460-461.

ABDÜLHAMİT BİRİŞİK

□ HADİS. Hadis ilminde "hadis ricâlinin ilk tabakasını oluşturan sahâbeden başlayarak daha sonraki dönemlerde birbirine yakın yaşlardaki râvilerin teşkil ettiği gruplar" anlamında kullanılan tabakat terimi hadis âlimlerinin geliştirdiği ve diğer ilim dallarının da benimsediği bir telif türüdür. Muhaddislerin üzerinde durduğu râvi tabakatı hadisin mürsel, münkatı', mu'dal ve müdelles olanını belirlemeye imkân vermesi, an'ane ile nakledilen rivayetlerin hocadan hangi yolla alındığını göstermesi, isimleri, nisbeleri veya künyeleri birbirine benzeyen râvilerin karıştırılmasını önlemesi, ayrıca bir yerde belli dönemlerde hadis ile ilgili yapılmış faaliyetlerin tesbitine yardımcı olması bakımından önem taşımaktadır.

Büyük sahâbilerin çoğunun vefat ettiği 40 (660) yıllarında fitne olaylarının patlak vermesinden sonra hızla genişleyen İslâm âleminde toplumun kozmopolit hale gelmesi ve hadisin Resûl-i Ekrem ile görüşmeyen kimselerin eline intikal etmesi gibi sebeplerle sened sorma ihtiyacı duyulmuş ve senedin bir parçası olarak râviler hakkında bilgi toplama zorunluluğu ortaya çıkmıştır. I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısında Abdullah b. Amr b. Âs, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Ebû Saïd el-Hudrî, Câbir b. Abdullah, Enes b. Mâlik gibi râvi sahâbilerle Ebû'l-Âliye er-Riyâhî, Saïd b. Müseyyeb, İbrâhîm en-Nehâî, Şa'bî ve Muhammed b. Sîrîn gibi tâbiiler; II. (VIII.) yüzyıl boyunca İbn Şihâb ez-Zührî, Yezîd b. Ebû Habîb, Eyyûb es-Sahtiyânî,

Hişâm b. Urve, Abdullah b. Avn, Evzâî, Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Hammâd b. Zeyd ve Abdullah b. Mübârek gibi hadis otoriteleri hadisleri derleyip rivayet ederken râvilerin hayatı ve güvenilirliği hakkında bilgi toplamış, bu bilgileri naklettikleri hadislerle beraber aktarmışlardır. Hadislerin müstakil eserlerde tasnif edilmeye başlanmasının ardından râvilerle ilgili bilgilerin de ayrı eserlerde bir araya getirilmesi ihtiyacı ortaya çıkmış, böylece tabakat kitapları yazılmıştır. Tabakat türünde ilk telifin Muâfâ b. İmrân'ın (ö. 185/801) *Kitâbü Tabakâti'l-muħaddisîn* adlı eseri olduğu bilinmektedir. Bu eser daha sonra tarih, nesep ve şehir esasına göre telif edilen tabakatların temelini teşkil etmiştir. Muâfâ b. İmrân'ın ardından Heysem b. Adî (ö. 207/822), *Kitâbü men revâ 'ani'n-nebiyyi min aş-ħâbih ve Tabakâtü'l-fuħahâ'* ve *l-muħaddisîn* adlı eserlerini kaleme almış (İbnü'n-Nedîm, s. 112), ancak bunlar muhtemelen günümüze ulaşmamıştır. Heysem b. Adî'nin çağdaşı Vâkidî *Kitâbü't-Tabakât* adıyla bir kitap yazmış (*a.g.e.*, s. 111), onun geç devirlere intikal ettiği bilinmeyen bu eseri büyük ölçüde talebesi İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sında değerlendirilmiştir.

Hadislerin senedlerinde ricâle ilgili bazı meseleleri çözmek amacıyla sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn sıralamasına göre telif edilen tabakat türü eserlerin III. (IX.) yüzyıldan itibaren farklı metot ve muhtevalarla kaleme alınmaya başlandığı görülmektedir. Bu eserlerden bir kısmı şöylece sıralanabilir. 1. Genel Tabakat Kitapları. Kendi dönemlerine kadar bütün râvileri veya ricâli tanıtmak amacıyla yazılan bu eserlerin sonrakilere kaynaklık eden ve günümüze de ulaşan en önemlileri İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Halîfe b. Hayyât'ın *Kitâbü't-Tabakât (Tabakâtü'r-ruvât)* ve Müslim b. Haccâc'ın *et-Tabakât* adlı eserleridir. Bunların ardından Ebû Zür'a ed-Dımaşkı *et-Tabakât*'ı, Berdîci *Tabakâtü'l-esmâ'i'l-müfredede*'yi, Nesâî *et-Tabakât*'ı, Ebû Arûbe *et-Tabakât*'ı, Mesleme b. Kâsım el-Endelüsî *Tabakâtü'l-muħaddisîn*'i, İbn Hibbân *Meşâhîru 'ulemâ'i'l-emşâr'*, Ebû'l-Kâsım İbn Mende *Tabakâtü'l-muħaddisîn*'i ve Zehebî *Târîhu'l-İslâm ve tabakâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* ile *el-Mu'in fi tabakâti'l-muħaddisîn*'i kaleme almıştır. Genel tabakat kitaplarının sonuncularından biri kabul edilen *el-Mu'in fi tabakâti'l-muħaddisîn*'de Zehebî kendi dönemine kadar yaşamış 2200'ün üzerinde erkek ve kadın ha-

dis ehlini yirmi sekiz tabakaya ayırarak ele almış, sadece isimlerini zikrettiği bu muhaddislerin sıralamasına Hz. Peygamber ve aşere-i mübeşşere ile başlamış, 730 (1329) yılında vefat eden Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ebü Tâlib ed-Dimaşki ile sona erdirmiştir (Es'ad Sâlim Teyyim, s. 164-165). İbn Hibbân'ın *eş-Sıkkât*'i, Ebü Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-evliyâ'sı* ve Zehebî'nin *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'sı* da bu türe giren eserlerdir.

2. Özel Tabakat Kitapları. Belli bir şehir, konu veya özellik dikkate alınarak tabakat esasına göre telif edilen pek çok eser bulunmaktadır. Bunlardan belli bir şehrin âlimleriyle ilgili olanları önemli bir yekün teşkil eder. Genel tabakat kitapları arasında zikredilen İbn Sa'd'ın *eş-Tabakâtü'l-kübrâ'sı*, Halîfe b. Hayyât'ın *Kitâbü't-Tabakât*'i ve Müslim'in *eş-Tabakât*'i Medine, Mekke, Küfe, Basra, Dimaşk, Yemen gibi şehirlere göre düzenlenmiştir. Şehirlerin hadis âlimlerine dair tabakat kitapları içinde Duhaym ve Ebü Zür'a ed-Dimaşki'nin *Tabakâtü's-Şâmiyyin* adlı eserleri, Ebü Ca'fer İbn Ebü Şeybe'nin *Tabakâtü ehli'l-Küfe'si*, Ebü Arûbe'nin *Tabakâtü'l-Cezeriyyin*'i, Ebü'l-Hasan Ali b. Fazl b. Tâhir el-Belhî'nin *Tabakâtü 'ulemâ'i Belh*'i, Ebü'l-Arab'ın *Tabakâtü 'ulemâ'i İtrikiyye'si*, Ebü's-Şeyh'in *Tabakâtü'l-muhaddişin bi-İşbahân ve'l-vâridine 'aleyhâ'sı*, Şirûye b. Şehredâr ed-Deylemî'nin *Tabakâtü'l-Hemezâniyyin*'i (*Târîhu Hemedân*) en çok bilinen eserlerdendir. İsimlerinde tabakat yerine tarih kelimesinin kullanıldığı kitaplar arasında Bahşel'in *Târîhu Vâsî'*, Muhammed b. Saîd el-Kuşeyrî'nin *Târîhu'r-Rakka'sı*, Ebü Ali Abdülcebbar b. Abdullah b. Muhammed el-Havîlânî ed-Dârânî'nin *Târîhu Dâreyyâ'sı* ve Hâkim en-Nisâbü'nin *Târîhu Nisâbü'r-u* sayılabilir. Özel tabakat kitaplarının en meşhurları hadis hâfızları hakkında yazılanlardır. Ebü'l-Velid İbnü'd-Debbâğ *Tabakâtü'l-huffâz min ehli'l-hadis*, Şemseddin İbn Abdülhâdi *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadis*, Zehebî *Tezkiretü'l-huffâz*, İbnü'l-Mülâk *Tabakâtü'l-muhaddişin* adıyla eserler kaleme almış, Süyûtî de Zehebî'nin kitabını *Tabakâtü'l-huffâz* ismiyle ihtisar etmiştir. IX (XV) ve X. (XVI.) yüzyıllardan itibaren terkedilmeye başlanan tabakat esasına göre telif türü günümüzde bazı çalışmalara konu olmuştur. Bunlardan Es'ad Sâlim Teyyim'in *İlmü tabakâti'l-muhaddişin* adlı araştırmasıyla (bk. bibl.) İbrâhim Hafsî'nin "Recherches sur le genre 'tabaqât' dans la littérature 'arabe" (*Arabica*, XXIII [Leiden 1976], s.

227-265) ve C. F. Robinson'un "Al-Mu'âfâ b. 'Imrân and the Beginnings of the Tabaqât Literature" (*JAOS*, CXVI/1 [1996], s. 114-120) adlı makaleleri zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Halîfe b. Hayyât, *eş-Tabakât* (Ömerî), neşredenin girişi, s. 30-64; Müslim, *eş-Tabakât* (nşr. Ebü Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Selmân), Riyad 1411/1991, neşredenin girişi, I, 9-63; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), s. 111, 112; İbn Abdülhâdi, *'Ulemâ'ü'l-hadis*, neşredenin girişi, I, 52-67; Muhammed b. Muhammed Ebü Şehbe, *el-Vasîf fi 'ulûm ve muştalâhi'l-hadis*, Cidde 1403/1983, s. 684-688; Ekrem Ziyâ el-Ömerî, *Buhûş fi târihi's-sünneti'l-müşerrefe*, Medine 1405/1984, s. 74-83; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 380-381; Es'ad Sâlim Teyyim, *İlmü tabakâti'l-muhaddişin*, Riyad 1415/1994, s. 147-190; Cl. Gilliot, "Tabakât", *EI*² (İng.), X, 8-9.

MEHMET EFENDİOĞLU

□ FIKIH. Fıkıh tarihinde birbiriyle irtibatlı iki tabakat literatürü ortaya çıkmıştır. Birincisi fıkıh mezhepleri tarihi içinde değerlendirilen, fakihlerin belirli türdeki biyografik bilgilerini içeren eserler olup "fukaha tabakati" diye adlandırılabilir. Diğeri, mezheplerin teşekkülünden sonra gelişen fikhî istidlâl türlerini tanımlayarak tasnif eden çalışmalardır; bunlara da "fikhî istidlâl tabakati" denebilir. Fukaha tabakati bir grup fakihin hayatına dair bilgileri bir araya getirmeyi hedeflerken fikhî istidlâl tabakati fakihin mezheple ilişkisini fıkıh usulü diliyle teşhis ve tasnif çalışmalarından ibarettir. Fukaha tabakatının kapsamı genellikle yalnızca bir mezhebin mensuplarıyla sınırlıdır ve bu çerçevede kaleme alınan eserler "tabakâtü'l-Hanefiyye, tabakâtü's-Şâfiyye" gibi adlar taşımaktadır. Fıkıh eserleri içinde hacimli olmayan bölümler halinde yer alan fikhî istidlâl tabakati ise "tabakâtü'l-müctehidin, tabakâtü'l-müftün, tabakâtü'l-fukahâ" gibi fikhî ile ilgili uzmanlaşmaya yönelik kavramları içeren başlıklara sahiptir.

Fukaha Tabakati. Bir fıkıh mezhebinin tarihi içinde değerlendirilen fakihler hakkında kaleme alınmıştır. Bu literatürün, ne bir mezhebe mensup bütün fakihleri ihtiva etmek ne de kadılık, müftülük veya bir mezhebin bir coğrafyada önderi olmak gibi mevkileri haiz mezhep mensuplarını kapsama hedefi vardır. Söz konusu eserler, mezhep birikimine esaslı katkılarda bulunarak mezhebin sınırlarının çizilmesinde önemli roller üstlenmiş fakihleri bir araya getirmektedir. Ancak mezheplerin henüz teşekküllerini tamamladığı dönemde bu ölçüt dışında kalan bazı kişilere de özellikle mezhebin tarihi-

ni aydınlatmak amacıyla yer verildiği görülmektedir. Mezheplerin ortaya çıkışından önce yaşamış nesilleri de içeren bazı tabakat çalışmaları bulunmakla beraber bu eserler, ele aldıkları mezheplerin tarihini Hz. Peygamber'den itibaren kesintisiz bir süreç olarak tasvir etmek amacıyla söz konusu nesillere yer vermiştir. Fukaha tabakatının kapsamını belirleyen mezhep birikimine esaslı katkılarda bulunmuş olmanın ölçütü, özellikle VI. (XII.) yüzyılın sonundan itibaren büyük oranda fıkıh eğitiminin müfredatını teşkil eden metinlerde zikredilmiş olmakla eş anlamlı hale gelmiştir.

Fukaha tabakatında yer alan isimler bazı çalışmalarda hoca-talebe ilişkileri ve ölüm tarihlerine göre belirlenen tabakalar halinde tasnif edilmiş, bazılarında ise alfabetik sıralanmıştır. Bu iki usulün birlikte uygulandığı tabakat kitapları da bulunmaktadır. Bunlarda genellikle ele alınan kişilerin isimleri, unvanları, meslekleri, vefat tarihleri, başlıca hoca ve talebeleri, şahsiyetleri ve ilmî faaliyetleri hakkındaki görüşlerin yanı sıra mezhep birikimindeki katkılarını kısaca anlatılır. Verilen bilgilerin büyük bir kısmı İslâm medeniyeti, İslâm ilimleri ve özellikle fıkıh tarihine dair telmişlerle dolu yarı kalıplaşmış ifadelerden oluşmaktadır. Söz konusu ifadeler ancak İslâm medeniyeti tarihi hakkında yeterli bilgiye sahip okuyucu tarafından çözülebilecek derecede yoğundur. Ele alınan kişilerin öğrenimiyle ilgili tabirler ve özellikle hoca-talebe ilişkilerini tasvir eden terimler, fıkıh tarihindeki önemli gelişmeleri ve fıkıh eğitimindeki kurumlaşmaları ima edecek şekilde kullanılmıştır. Birçok biyografinin sonunda, hayatı işlenen fakihin idarecilerden uzak durması ve elinin emeğiyle geçinmesi gibi davranışları ve meşihatleri arasından okuyucuya örnek teşkil edebilecek olanları zikredilmektedir. Fukaha tabakatının birçoğu, hacimli giriş bölümleri içinde ele alınan mezhebin diğer mezheplerden üstünlüğüne ve mezhep imamının hayatına dair başlıklar içermektedir. Giriş bölümlerinde Hz. Peygamber'in sîretine veya müellifin anlayışına göre özetlenmiş İslâm tarihi kronolojisine de yer verildiği görülmektedir.

Bu tabakatların kökeni mezhep imamları hakkında yazılan menâkıb literatürüne dayanmaktadır. Fıkıh mezheplerinin teşekkül sürecindeki önemli gelişmelerden biri olan mezhep imamlarına dair menâkıb telifinin ilk örneklerinden itibaren bu literatür içinde söz konusu imamların talebeleri hakkında da bilgi verildiği görül-